

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.5

МЬКОЛАП. ПОНЫРКО

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)

ACTIVITIES OF EXCISE SUPERVISION OF THE MINISTRY OF FINANCE OF THE ROMANOV'S EMPIRE ON THE LEFT-BANK UKRAINE DURING THE INTRODUCTION OF EXCISE WINE REFORM IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

***Abstract.** The purpose of the work – is to generalize how the regulatory and administrative transformations that took place in the central office of excise supervision of the Romanov Empire, affected the activities of excise officials on the Left-Bank Ukraine, in the context of excise wine reform in the second half XIX century. Based on the official reports of the Ministry of Finance, professional research information, especially contemporary publicists and archival documents for the most complete verification of data, the normative transformations of excise supervisory bodies, during the excise wine reform on the Left-Bank Ukraine, during the second half of the XIX century. It is noted that the excise wine reform led to an improvement in the quality of work, in particular the structures of excise supervision, as the wine excise was levied with overfulfillment.*

As a result of the introduction of the excise system for regulating the circulation of alcoholic beverages, managers of the provincial excise duties were given administrative powers to increase the budget content of the revenue side, which previously belonged to the central administration, which confirmed the strengthening of regional bureaucracy.

It is noted that one of the most important requirements for the regulation of reforms was the maximum reductions of costs, including the maintenance of employees. It is revealed that the preconditions for the increase in profits from the circulation of alcoholic beverages were due to an increase in the excise duty on alcoholic beverages rather than an increase in drinking, and occurred mainly in the interests of the treasury, with an increase in patent fees for alcohol. In particular, similar trends were implemented in the Left-Bank Ukraine. Moreover, the vast majority of taxpayers were small in their production capacity and human resources, so it was allowed to obtain patents for retail outlets for a period of six months. It was emphasized that the legal regulation and practice of excise departments have changed in the direction of increasing administrative control over the principle of free retail, alcoholic beverages, which was the basic of excise system.

After the introduction of the excise system for regulating the circulation of alcoholic beverages, the government's control over distilling and wine trade was strengthened, which included the expansion and complication of excise supervision, and which actually expanded the staff of provincial and county excise administrations.

In the context of the relationship between the state treasury and local governments in general, excise supervisors acted from the position of the central budget, which reduced local budget revenues, which were "tied" to subsidies from the central budget, and led in particular to local communities to promote patentless alcohol trade.

The transformation of excise supervisory bodies that took place during the excise wine reform on the Left-Bank Ukraine during the second half of the 19th century was not fully used, taking into account only partially the production capacity and social base for taxation in the region.

Keywords: excise drinking tax, excise offices, patent fee.

Citation. Ponyrko M.P. Activities of excise supervision of the Ministry of finance of the Romanov's Empire on the Left-Bank Ukraine during the introduction of excise Wine Reform in the second half of XIX century. *Sumskiyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 5-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.5

ПОНІРКО М.П.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ АКЦИЗНОГО НАГЛЯДУ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІД ЧАС ЗАПРОВАДЖЕННЯ АКЦИЗНОЇ ВИННОЇ РЕФОРМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Анотація. Мета роботи – узагальнити як нормативно-розпорядчі перетворення, які відбувалися в центральному апараті акцизного нагляду імперії Романових, відбилися на діяльності акцизних службовців на Лівобережжі України в контексті проведення акцизної винної реформи в другій половині ХІХ сторіччя. Виходячи з офіційної звітності Міністерства фінансів, даних фахових досліджень, особливо тогочасних публіцистів та архівних документів, для максимально повної верифікації даних, узагальнено та охарактеризовано нормативні перетворення діяльності органів акцизного нагляду під час проведення акцизної винної реформи на Лівобережжі України впродовж другої половини ХІХ сторіччя. Зазначено, що проведена акцизна винна реформа, призводила до покращення якості роботи зокрема структур акцизного нагляду, оскільки винний акциз стягувався акцизними службовцями з перевиконанням. Відмічено, що однією з найважливіших вимог до нормативно-правового регулювання реформ було максимальне зниження витрат, в тому числі на утримання службовців. Розкрито, передумови підвищення прибутків з обігу спиртних напоїв, що обумовлювалось підвищенням акцизу з спиртних напоїв, аніж зростанням розпиття, і відбувалося переважно в інтересах казначейства, з зростанням патентної плати за торгівлю спиртними напоями, особливо з дрібних закладів шинкового типу. Зокрема подібні тенденції реалізовувалися на Лівобережній Україні, де патентна плата за торгівлю спиртними напоями, особливо з дрібних закладів шинкового типу була значно вищою ніж в інших регіонах імперії Романових. Виокремлено нормативно-правовий механізм регулювання, винокуріння і торгівлі спиртними напоями на Лівобережній Україні. Причому переважна кількість суб'єктів оподаткування були дрібними за своїми виробничими потужностями і людськими ресурсами, тому дозволялося отримувати патенти на заклади роздрібною торгівлі терміном на півроку. Наголошено, що нормативно-правове регулювання та практика роботи акцизних управлінь змінювалися в бік збільшення адміністративного контролю над принципом вільної роздрібною, розпивною торгівлі спиртними напоями, який був покладений в основу акцизної системи.

Ключові слова: акцизний питний податок, акцизні управління, патентний збір.

Цитування. Понирко М.П. Діяльність акцизного нагляду Міністерства фінансів імперії Романових на Лівобережній Україні під час запровадження акцизної винної реформи в другій половині ХІХ ст. // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 5-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.5

Становлення і розвиток системи управління державними фінансами в Україні, удосконалення організаційно-правових засад її діяльності вимагають належного науково-методичного забезпечення, для чого важливим є звернення і до історичного досвіду. Непрямі податки, зокрема акцизи, продовжують відігравати важливу роль у забезпеченні доходної частини державного бюджету, відтак ефективне управління державною діяльністю у цій сфері має принципове значення.

Проблема аналізу організаційно-правових засад діяльності органів акцизного нагляду Російської імперії на території українських губерній, зокрема на території Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній Лівобережжя України знайшла певне висвітлення в сучасній фаховій історіографії.

Однак, і досі існує потреба в узагальнюючому дослідженні проблеми перетворень органів акцизного нагляду, враховуючи, зокрема той фактор, що ці перетворення діяльності органів акцизного нагляду відбувалися під час проведення зокрема акцизної винної реформи на Лівобережжі України, виробничі потужності та соціальну базу для оподаткування якої використовували не належним чином впродовж другої половини XIX ст., використовуючи джерельні матеріали накопичені впродовж другої половини XIX ст., архівні документи Державного архіву Сумської, Чернігівської та Харківської областей для верифікації даних.

З-поміж праць, створених у останній період, варто виділити дослідження Л.В. Годунової та А. Чинчика (Годунова, 2014а; Годунова, 2014б; Чинчик, 2016), в роботах яких проаналізовано особливості діяльності податкових органів, зокрема на території українських губерній у складі імперії Романових. Також варто виділити дослідження О. М. Головка та Я. В. Соловйова (Головка, 2005; Соловьев, 2003), у якому аналізується посадові обов'язки новостворених органів акцизного нагляду в тому числі на території українських губерній у складі імперії Романових. Нормативно-правовий механізм регулювання під час дії акцизної системи регулювання обігу алкогольних напоїв загалом проаналізовано у дослідженні Г.А. Жолобової (Жолобова, 2015). Першочерговий інтерес викликають збірники офіційних даних та фахових публіцистів другої половини XIX – початку XX століть (Блиох, 1882; Гредингер, 1897; Исторический очерк, 1893; Казенная продажа вина, 1900; Локоть, 1908; Шванебах, 1903).

Тому необхідно узагальнити нормативно-розпорядчі перетворення, які відбувалися в органах акцизного нагляду імперії Романових, як вони відбилися на діяльності акцизних чинів на території українських губерній Лівобережжя України в контексті проведення акцизної винної реформи в другій половині XIX сторіччя, виходячи з офіційної звітності Міністерства фінансів, інформаційних даних фахових досліджень, особливо тогочасних публіцистів та архівних документів для максимально повної верифікації даних.

Проведені великі реформи, посилювали роль торгівельно-промислового капіталу, вели до усвідомлення владою незалежності законів економічного розвитку від політичної волі, вимагали покращення якості роботи фінансового відомства (Соловьев, 2003: 74). Вибір системи контролю над обігом спиртних напоїв піддавався цілому ряду змін (Локоть, 1908: 192-193).

Підвищення прибутків зі спиртних напоїв обумовлювалось підвищенням обкладення аніж зростанням розпиття. 10 червня 1859 року була затверджена Комісія з покращення системи податків і зборів, яка відігравала велику роль в структурних і змістовних покращеннях Міністерства фінансів. Комісія для перегляду системи податків і зборів проіснувала з 1859 до 1882 років, практично перетворившись в постійну установу Міністерства фінансів. Вона була створена для пошуку заходів для збільшення прибутків державного казначейства шляхом перегляду існуючих податків і запровадження нових і складалася з трьох відділень: перше займалося розглядом прямих державних податків, друге готувало положення про мита на право торгівлі і промислів, третє готувало пропозиції з акцизів. Головою комісії в 1859–1862 роках був Ю.А. Гагеймейстер. Покращення готувалися довго.

В так званих привілейованих губерніях торгівля спиртними напоями регулювалась так званим чарочним відкупом. До групи привілейованих належали, зокрема Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії (Блиох, Том III, 1882: 93-94; Годунова, 2014а: 136; Казенная продажа вина, 1900: 30-31). В 1851 році був виданий питний статут, згідно з яким зокрема в Чернігівській губернії податок на виробництво горілки був замінений акцизом на викурку горілки з зернового хліба. Відкупи з роздрібною торгівлю горілки залишилися в силі. Відкуп з стягнення податку з горілчаного виробництва був

організований через публічні торги, під особливий заклад і відокремлено від «чарочних» відкупів, з отримання роздрібного продажу, при цьому за статутом заборонено було в одній місцевості віддавати обидва ці відкупи в одні руки (Блиох, Том I, 1882: 292; Казенная продажа вина, 1900: 32-33). Сума всіх доходів непрямих податків в 1858 році складала 112454116 руб. з відрахуванням видатків (див. табл. 1) (Блиох, Том II, 1882: 43; Степанова, 2019: 114).

Таблиця 1. Сума всіх доходів непрямих податків в 1858 році

На утримання управлінь завідуючих зборами	1172571
На операційні утримання	11621082
На інші статті	885990
Підсумки	13679643

Видатки на утримання департаменту різних податків і зборів складала 144850 руб., на утримання голів казенних палат, питних відділень і чиновників особливих доручень – 415536 руб., винних приставів, акцизних наглядачів, комісіонерів з розвезення вина і інших осіб, працюючих з питної частини – 378813 руб., на утримання винних магазинів, працюючих в них людей – 199937 руб. На виготовлення і розвезення вина видатки склали 11551082 руб. Видатки на влаштування парових млинів і інші покращення в казенних винокурних заводах складала 10 тис. руб., на побудови і ремонти винних магазинів і питних будинків 110 тис. руб.

Чистий доход казначейства від зазначених зборів складав 98774472 руб., порівняно з доходом 1857 року більше на 10771111 руб. Видатки на управління склали 10% від суми загального доходу.

На 1860 рік в європейській частині імперії Романових діяли 5160 винокурних заводів, з них 4437 в привілейованих губерніях (Казенная продажа вина, 1900: 55-60). Згідно постанови державної ради, указом 4 липня 1861 року, відкупна система була скасована і одночасно вирішено було запровадити акцизну систему, з 1 січня 1863 року, зокрема в привілейованих губерніях до яких належали як відомо і Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії (Блиох, Том II, 1882: 104-105; Блиох, Том III, 1882: 96; Головка, 2005: 322; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 39, 57, 58; Чинчик, 2016: 116-117). Акцизний доход виплачувався з (ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 107, 119зв., 143):

- 1) спирту і горілки, вироблених з зернового хліба, картоплі і інших продуктів.
- 2) горілки, виробленої з виноградного вина, винограду, фруктів і т. ін.
- 3) портера, пива і меду.
- 4) браги, виробленої на спеціальних заводах.

Акцизна реформа підтвердила свою фінансову дохідність ще на початку 60-х років XIX ст. Скасування відкупної системи і запровадження нової системи стягнення непрямих податків повинні були замінити існуючу, котра вимагала занадто високих витрат на стягнення акцизів (Блиох, Том I, 1882: 98-104; Соловьев, 2003: 61, 63).

Тому в 1858 році було розпочато вироблення реформи стягнення питних доходів. Однією з можливих цілей реформи повинно було стати об'єднання управління всіма акцизами в одному фінансовому органі в центрі і на місцях. Результатом підготовки реформи стали закони 26 жовтня 1860 року і 4 липня 1861 року, за якими було створено губернське акцизне управління з управителя, його помічників, ревізорів і канцелярії, а в повітах – підпорядковані йому окружні акцизні управління (контролювали декілька повітів), які склались з наглядача, його помічників і діловода-бухгалтера; окружному наглядачу підпорядковувались дільничні наглядачі. В акцизному управлінні здійснювали

функціональні обов'язки наглядачі, які здійснювали безпосередній нагляд на заводі. Водночас зі створенням акцизних установ припиняли свою діяльність питні відділення казенних палат. Губернське акцизне управління було безпосередньо підпорядковано Міністерству фінансів. Губернатор мав тільки деякі повноваження без права втручання в господарчі розпорядження управління. Таким чином, завідувачі установ акцизних зборів «ставали самостійними, залежними безпосередньо від центральної фінансової адміністрації» (Солов'єв, 2003: 64). В 1864 році було завершено організаційне об'єднання міністерством центрального і місцевого управління акцизними зборами.

Губернські акцизні управління наглядали: а) за виробництвом різноманітних підакцизних напоїв; б) за обігом різноманітних підакцизних напоїв, з тим, щоб він здійснювався відповідно до нормативних приписів і з метою недопущення незаконного виробництва і обігу алкогольних напоїв (ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 11зв., 27, 33, 34, 179зв.; ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 805: 37). Друга функція полягала в забезпеченні надходження податків на алкоголь до державного казначейства. Суттєвою частиною визначеного «Положенням про питний збір» кола відання органів акцизного нагляду була охоронна діяльність, спрямована на протидію порушенням акцизного статутів, та провадження у цих справах (Головко, 2005: 323).

В 1864 році з закладів на території українських губерній Лівобережжя України з оптових складів в місцевостях 2-го розряду змінено оплату до 50 руб., з штофних лавок – 25 рублів, з рейнських погребів – за розпивну торгівлю – 50 руб., з відкритих на Харківській (Хрещенській) і Полтавській (Іллінській) тимчасових рейнських погребах без розпивної торгівлі – 80 руб., за розпивну торгівлю – додатково 80 руб., з питних будинків, шинків, корчми, а також з постійних дворів, де виробляється питний продаж – 50 руб (ДАСО. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 258: 201зв. 227; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 3, 5, 6, 7; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 37зв.; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 99; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 135, 153зв., 199зв.; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 186: 137зв.; ДАЧО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 99: 103зв., 106).

Часом у одному окрузі об'єднувалися волості чотирьох-п'яти повітів, наприклад до території підвідомчої Курського акцизного управління були віднесені навіть три волості Сумського повіту Харківської губернії. Ще на початку 60-х років XIX ст. міністр фінансів М.Х. Рейтерн відмічав щодо створення акцизних управлінь: «У цей час, після відкриття питно-акцизних управлінь, доручено управителям... розділити губернії на округи і дільниці», визначити місцеперебування для кожного акцизного наглядача» (Цит. за Головко, 2005: 325). Реформа викликала певний саботаж з боку управителів казенних палат. До цього очевидно мало відношення вищий рівень грошової платні акцизного нагляду і т. ін.

Новостворений акцизний нагляд суворо дотримувалася приписів оновленого законодавства, про що свідчить задокументоване розпорядження управителя Полтавської губернської установи (Головко, 2005: 323; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 183). Нова адміністративна система відрізнялась суворою централізацією, що відповідно вело до максимальної відповідальності управителів акцизними зборами, які призначали і звільняли всіх посадових осіб, крім заступника управителя і ревізорів. Міністерство фінансів пояснювало відсутність колегіального загалу тим, що «необхідність нагляду вимагала зосередження в руках управителя значної влади над підлеглими». Впродовж 60-х років управителям акцизними зборами передавалась все нові й нові повноваження, котрі раніше належали центральному управлінню.

Але закон 4 липня 1861 року не визначав ані точної цифри кількості акцизних управлінь, ані їх штатів. Міністру фінансів делегувалося право визначати ці питання в подальшому майбутньому. В губерніях, з невеликою кількістю питних закладів,

дозволялося виконувати обов'язки управителів акцизними зборами головами казенних палат і губернських (а інколи й окружних), а акцизних управлінь не створювати. Дозволялось створювати акцизні управління, які територіально контролювали дві губернії. Пропонувалося повністю відокремлене існування між казенними палатами і акцизними управліннями. Подібні практичні випадки такої непослідовності були пов'язані з тим, що “і казенні палати, і запрограмовані управління – це місцеві установи одного відомства”. Очевидно, що комісія вимушена була рахуватися з цими явищами, оскільки найважливішою вимогою до всіх покращень було максимальне зниження витрат на утримання службовців (Блиох, Том IV, 1882: 196; Соловьев, 2003: 65). Міністр фінансів А.М. Княжевич при обговоренні проекту відміни відкупів і заміни їх акцизним доходом представив записку, в якій зазначав про те, що “для належного нарахування в казначейство настільки величезного доходу і відвернення корчмування вином з заводів необхідно встановити більш ніж в 4000 місцях суворий контроль з осіб перевіреної чесності. Міністр фінансів не може приховати перед Державною радою, що в випадку затвердження цієї системи він з великими труднощами зможе найти бодай половину таких чиновників” (Соловьев, 2003: 293).

Акцизна винна реформа призвела до кадрового посилення Департаменту різних податків і зборів. Реформу 1861 року можна визнати вдалою, оскільки встановлений в результаті її проведення акцизний нагляд перетворився в “доволі сильну і міцну організацію” (Блиох, Том II, 1882: 111–112, 115, 121).

Оскільки в 1862 році не існувало достовірних даних, на основі яких можна було б розраховувати про очікувані доходи від нової системи. При такому стані справ міністр фінансів М.Х. Рейтерн при врахуванні доходів на 1863 рік питного доходу вважав прийнятними такі ставки акцизу: в привілейованих губерніях, зокрема на Лівобережній Україні, де акциз значно зріс, прийнято зменшення кількості оплачуваного вина в 10%.

В 1864 році внаслідок значного запасу перекуру, який згідно з статутом, представлявся безакцизно заводчикам збільшили з 1864–1865 років установлені норми для підрахунку виходу вина. Збільшення акцизу з вина на 25% і полегшення пивоваріння збільшували доходи казначейства (Блиох, Том II, 1882: 127-128, 146, 193, 278; Блиох, Том III, 1882: 16-19). Уже в 1864 році принцип покладений в основу акцизної системи, у відповідності з яким “торгівля вином складала вільний промисел” з дозволом продажу на винос інтерпретувався досить своєрідно. Законом від 2 травня 1864 року торгівля вином із дрібних і фруктових лавок була заборонена (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 805: 63; Жолобова, 2015: 320). Акцизна реформа все ж була проведена, і одним з найважливіших її результатів стало очищення місцевих і центральних органів міністерства фінансів від розгулу відкупної корупції. В результаті цієї реформи і реформ звітності 1862-1868 років зловживань стало на порядок менше.

Найбільше збільшення доходу випадало за рахунок питних зборів, внаслідок встановлення на винокурних заводах контрольного обладнання і чергового збільшення в 1870 році патентного збору з спиртних напоїв (див. табл. 2) (Блиох, Том II, 1882: 180-181).

Таблиця 2. Надходження державних доходів (в тисячах рублів)

Найменування доходу	1866 рік	1867 рік	1868 рік	1869 рік	1870 рік	1871 рік
Податки	65859	79936	68819	90973	96575	94474
Податки за право торгівлі	8348	9156	10353	11687	11956	12239
Питний дохід	121519	133930	133384	137843	163860	174690

В 1876 році були видані оновлені правила про порядок відкриття питних закладів. Згідно з ними міські думи чи установи, що їх заміняли могли щорічно складати розпис про кількість місць для продажу вроздріб алкогольних напоїв. Поряд з цим відтепер питний дохід в повній мірі належав казначейству (Блиох, Том II, 1882: 254; ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 806: 104; Жолобова, 2015: 320–321, 323–324, 327–328). Цифрові зміни в системі непрямих податків представляються в такому вигляді (див. табл. 3) (Локоть, 1908: 174).

Таблиця 3. Кількісні зміни в системі непрямих податків (млн. руб.)

	1880 рік	1887 рік	1894 рік	1900 рік	1901 рік
Спиртні напої	223,3	257,7	297,4	316,8	312,9
В цілому	350,7	412,8	581,4	658,1	686,6

1871 року було змінено ставку патентного збору з заводів для приготування алкогольних напоїв з вина і спирту і з закладів для продажу напоїв (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 802: 113). З 1 січня 1872 року патентний збір виплачувався в такому розмірі:

А. З заводів, що виробляли напої:

1) з винокурних заводів: що мали квасильні чани в сукупності ємністю в 540 відер – 10 руб., від 540 до 1080 відер – 20 руб., і потім, за кожне 540 відер ємності цих чанів додається по 3 руб.

2) з заводів, що виробляли вино і горілчані вироби з буряково-цукрових залишків – за кожні 50 відер ємності квасильних чанів по 3 руб.

3) з заводів, які виробляли виноградну горілку і фруктову за кожні 30 відер ємності по 3 руб.

4) з пивоварних заводів: які мали заторні чани і пивоварні котли в 50 відер – 10 руб., від 50 до 100 відер – 20 руб., і потім за кожні 50 відер ємності посуду по – 10 руб.

5) з медоварних заводів: які мали котли ємністю від 10 до 25 відер – 10 руб., від 25 до 35 відер – 20 руб., і потім за кожні 10 відер ємності котлів, додаються по 10 руб.

6) з заводів горілчаних: в місцевостях 1 розряду – 200 руб., 2-го – 100 руб., 3-го – 75 руб.

7) з заводів, які виробляють лак, політуру, парфуми – 10 руб.

Б. з закладів для продажу алкогольних напоїв:

1) з оптових складів – 300 руб.: в місцевостях 1-го розряду – 300 руб., 2-го – 100 руб., 3-го – 50 руб.

2) з рейнських погребів: а) без розпивної торгівлі: в місцевостях 1-го розряду – 200 руб., 2-го – 100 руб., 3-го – 35 руб. б) за розпивну торгівлю додатково: в місцевостях 1-го розряду – 275 руб., 2-го – 140 руб., 3-го – 45 руб. З відкритих на Харківській (Хрещенській) та Полтавської (Іллінської) тимчасових рейнських погребів без та з розпивною торгівлею – 110.

3) з шинків: в місцевостях 1-го розряду – 275 руб., 2-го – 140 руб., 3-го – 70 руб. В українських губерніях Лівобережжя України з питних закладів: в місцевостях 2-го розряду – 70 руб., 3-го – 45 руб (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 803: 89зв.).

З 1 січня 1874 року патентний збір з закладів, які виробляли та продавали алкоголь було підвищено розміри оплати. Зокрема з тимчасових рейнських погребів, які відкривалися на відкритих на Харківській (Хрещенській) та Полтавської (Іллінської) тимчасових рейнських погребів без та з розпивною торгівлею – 220 руб. З шинків: в місцевостях 2-го розряду – 275 руб., 2-го – 140 руб., 3-го – 70 руб. В українських губерніях Лівобережжя України з питних закладів: в місцевостях 2-го розряду – 140 руб., 3-го – 90 руб (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 805: 63-64; ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 807: 17).

Зростання акцизної ставки і тому зростаюча прибутковість перекурів стимулювала власників заводів обирати вищі норми і зменшувати відношення ємності квасильних чанів до одиниць перекурюваних матеріалів (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 802: 238, 243). Уряд (законами від 21 квітня 1869 року і 3 травня 1871 року) знижував відсоток безакцизного відрахування перекурів, так що вже з 1871 року вище безакцизне відрахування не перевищувало 12% перекурів. Законом від 30 травня 1876 року ця норма була знижена до 10%, а законом від 15 травня 1879 року – до 7%. Законом від 18 травня 1885 року було вперше надано перевагу дрібним винокурним заводам встановленням 7% перекуру в безакцизне відрахування (за трьох добового бродіння) з першого мільйону градусів і 5% – з решти об'єму, законом 9 червня 1887 року кожна з цих норм була знижена ще на 2% (Казенная продажа вина, 1900: 60-61).

Обговорення розділення управління прямими і непрямими податками велося в комісії зі зміни системи податків і зборів. Паралельно працювала створена в 1862 році комісія для складення нових правил про питні збори під керівництвом А.П. Заболоцького-Десятковського. Об'єднання акцизного і митного управління на місцях було визнано неможливим, від реформи місцевої акцизної адміністрації вирішили відмовитися. Однак було прийнято принципове рішення розділити центральне податкове управління (Блиох, Том IV, 1882: 188; Казенная продажа вина, 1900: 45–46; Соловьев, 2003: 77, 79–81, 124–126). З частини Департаменту різних податків і зборів було створено Департамент неокладних зборів.

З 1864 до 1870 роках тільки питний дохід зріс на 34,5%. На фоні постійних не виплат прямих податків, непрямі стягувалися з 10–15% перевиконанням. Тому Департамент неокладних зборів з самого початку став відігравати важливу роль в відомстві і послідовно розширював свою діяльність і свій штат. Його склад спочатку включав 69 посад і 5 відділень. 1-е відділення зокрема займалося справами з питного збору. В 1862 році при департаменті була створена експедиція для перевірки спиртометрів, перейменована в 1871 році в перевірочну експедицію для перевірки акцизних снарядів. Але водночас з колосальним збільшенням функціональних обов'язків зростання витрат на утримання цього департаменту зросли всього на 2,8%.

В 1885 році після прийняття нового питного статуту, посилювався контроль уряду над винокурінням і виноторгівлею, структура департаменту була піддана значним змінам. Зросло навантаження справами питного відділення. За штатом 1889 року департамент неокладних зборів складався з 5 відділень, канцелярії і статистичного відділення з 89 посадами. З 1880 до 1892 роках витрати на його утримання виросли на 82,8%, число чиновників з 129 до 169, при цьому витрати на кадровий склад виросли на 20-40%.

Для утримання винокурних, горілчаних, пиво- і медоварних заводів вимагалось за загальним правилом наявність свідоцтв 2-ї гільдії, але допускалися винятки. Інколи на місцях інтерпретували ці заводи під 6-ту статтю, зовсім звільняючи від виплат ці заклади як «сільськогосподарські заклади, для переробки власного чи місцевого сільського господарства», які вільні від промислового обкладення, якщо мають не більше 16 робітників і не використовують машин і снарядів або звільняються від купівлі свідоцтва за виробництва землевласниками винокуріння зі своїх володінь (Исторический очерк, 1893: 271). Патентне обкладення закладів для вироблення алкогольних напоїв розподіляло на такі три групи (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 802: 237):

А. Винокурні і дріжджево-винокурні заводи, заводи для вироблення фруктового і виноградного спирту, пиво- і медоварні заводи. Ці заклади виплачували патентний збір відповідно ємності заводських резервуарів, а саме: квасильних чанів, перегонних кубів, заторних чанів і котлів.

Б. Горілчані і спиртоочисні заводи, з яких збір збирається в постійних ставках відповідно розряду місцевості (розрядів місцевості було встановлено три: відповідно оклади в 600 руб., в 300 руб., в 225 руб.).

В. З заводів для вироблення пресованих дріжджів (10-18 руб.), пейзахової горілки (25 руб.), лаку, політури, парфумів і освітлюючої рідини (10 руб.) збір стягувався в постійному розмірі (ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 132; Исторический очерк, 1893: 272–274; Казенная продажа вина, 1900: 60). На Лівобережній Україні дозволялося отримувати патенти на заклади роздрібною торгівлі терміном на півроку (Исторический очерк, 1893: 280). В 1880-х роках інтенсифікується діяльність акцизних управлінь пов'язаних з винним акцизом. Багаточисельність зловживань і порушень питного статуту, застосування на винокурних заводах контрольних спиртовимірювальних приладів, видання оновленого питного статуту 1885 року, запровадження нових правил про стягнення за порушення акцизних статутів і багато іншого потребували посилення штатів акцизних управлінь. У 1885 році відбулося загальне посилення кадрового складу акцизних установ, були затверджені посади старших і молодших техніків, чиновників з судової частини, контролерів з постійним перебуванням на заводах. В 1888 році були затверджені посади техніків при губернських повітових управліннях, посади чиновників з судової частини (з 1883 року суперечності з застосування акцизних правил повинні були розглядатися в суді) і постійних контролерів на винокурних заводах. Всього з 1880 до 1892 років видатки на акцизне управління виросли більш ніж на 50%.

В 1885 році міністр фінансів отримав право самостійно визначати губернські і окружні акцизні управління: об'єднувати їх в місцевостях зі слабким розвитком винокурної промисловості і розділяти в губерніях, де винокуріння і продаж спиртовмісних напоїв мали великі розміри. З 1890 року він міг залучати акцизних чиновників до виконання обов'язків податкових інспекторів з спостереження за торгівлею (Годунова, 2014b: 126–128; Соловьев, 2003: 157). В 1887 році розроблена нова редакція питного статуту тільки обмежував розпивну торгівлю і покладав регулювання винної торгівлі на губернські і повітові з питних справ присутствія, які склалися з представників адміністрації, земств і міського самоуправління (Жолобова, 2015: 337, 378-379). Зокрема чернігівський та харківський губернатори в своїх донесеннях визнавали, факти порушення деяких статей питного статуту (Жолобова, 2015: 365-367). У контексті зростання цих тенденцій необхідно подати таку інформацію (див. табл. 4-9) (Казенная продажа вина, 1900: 70-72; Соловьев, 2003: 374-375; Исторический очерк, 1893: 357–359).

Таблиця 4. Відношення між ставкою акцизного питного податку і кількістю смертей від пияцтва за даними А.Рейнбота в українських губерніях Лівобережжя України в 1858–1874 роках

Губернії	Податок в 1859 р.	На 1 млн. жителів смертей від пияцтва в роки:		Зміни в %
		1858-1862	1870-1874	
Чернігівська	1 руб. 75 к.	12	6	-50
Полтавська	1 руб. 63 к.	22	15	-32
Харківська	2 руб. 32 к.	25	14	-44

Таблиця 5. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів Російської імперії в 1870–1880 роках

Частини міністерства фінансів	1870		1880		Порівняння в %	
	Все утримання	Утримання особового складу	Все утримання	Утримання особового складу	Зростання утримання	Утримання особового складу
Департамент державного казначейства	162918	140668	205457	182228	26,1	29,5
Департамент окладних зборів	80464	73221	93466	83693	16,2	14,3
Департамент неокладних зборів	151267	128718	155455	133789	2,8	3,9
Департамент торгівлі і мануфактури	60911	52351	68752	58811	12,9	12,3
Всього	757135	653532	872497	746681	15,2	14,3

Таблиця 6. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів Російської імперії в 1880–1892 роках

Частини міністерства фінансів	1880		1892		Порівняння в %	
	Все утримання	Утримання особового складу	Все утримання	Утримання особового складу	Зростання утримання	Утримання особового складу
Департамент державного казначейства	205457	182228	196023	173255	-4,6	-4,9
Департамент окладних зборів	93466	83693	144932	123079	55,1	47,1
Департамент неокладних зборів	155455	133789	284088	168887	82,8	26,2
Департамент торгівлі і мануфактури	68752	58811	128706	82869	87,2	40,9
Всього	872497	746681	1463853	1072132	67,8	43,6

Таблиця 7. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів Російської імперії в 1870–1880 роках. на губернські фінансові установи

	1870	1880	Зростання в %
Казенні палати	2213540	2806047	26,8
Казначейства	3367947	3483787	3,4
Акцизні управління	4681829	4753842	1,5
Всього	11470667	12737484	11,0

Таблиця 8. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів Російської імперії в 1880–1892 роках

	1880	1892	Зростання в %
Казенні палати	2806047	3146690	12,1
Казначейства	3483787	4452600	27,8
Акцизні управління	4753842	7158676	50,6
Всього	127374484	17712482	39,1

Таблиця 9. Доходи Російської імперії за розписами з 1865 до 1891 років

	За 1865 рік	За 1874 рік	За 1885 рік	За 1891 рік
Збори за право торгівлі і промислів	10095510	12454000	21705000	25290000
Додаткові збори – 3% і розкладковий	-	-	4221000	8640000
Патентний збір з закладів для продажу спиртних напоїв	7000000	15000000	19500000	17500000
Всього прямих податкових надходжень	84522496	123339810	157864320	96173440
Всіх доходів	357635408	539851656	788822249	904807700

4 червня 1890 року був виданий закон про сільськогосподарське винокуріння, який надав значні переваги дрібним сільськогосподарським заводам перед великим промисловим винокурінням. В законі 19 лютого 1896 року виданому уже під час чинності казенного продажу вина, дрібному сільськогосподарському винокурінню також була надана пільга постановою про обов'язкове включення до 5 тис. відер викурки в розверсточний спирт. Необхідно також відмітити той факт, що в Положенні про казенний продаж вина, в якому прописувалася плата заводчикам безакцизних нарахувань готівкою (Гредингер, 1897: 82–85; Казенная продажа вина, 1900: 3-4, 28-29). Після видання закону 5 травня 1892 року селянські установи отримували від продавців спиртними напоями виплати за право торгівлі (див. табл. 10) (Казенная продажа вина, 1900: 18, 28-29; Жолобова, 2015: 335–336; Шванебах, 1903: 59).

Таблиця 10. Суми доходів сільських громад Лівобережної України від видачі рішень на відкриття питних закладів (в тис. руб.) в 1893–1896 роках

	1893 р.	1894 р.	1895 р.	1896 р.
Полтавська	130,1	152,9	162,9	-
Чернігівська	105,6	129,7	136,5	-
Харківська	293,6	359,7	433,9	461,6
Всього	2902,3	3467,3	3043,6	707,5

Отже, вибір системи контролю над обігом спиртних напоїв піддавався цілому ряду змін. Скасування відкупної системи і запровадження нової системи стягнення непрямих податків повинні були замінити існуючу, котра вимагала занадто високих витрат на стягнення акцизів. Результатом підготовки реформи стали закони 26 жовтня 1860 року і 4 липня 1861 року, за якими було створено губернське акцизне управління. Проведена акцизна винна реформа, призводила до покращення якості роботи зокрема службовців центральних та губернських структур акцизного нагляду. Необхідно відмітити, що однією з найважливіших вимог до всіх покращень було максимальне зниження витрат, в тому числі на утримання службовців. Разом з тим варто відмітити, що в новостворених

акцизних управлінь в тому числі, в Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях практично повну відсутність колегіального загалу, що певною мірою послаблювало зв'язок між центральними та губернськими структурами, що підпорядковувалися міністерству фінансів і вело до посилення відповідальності управителів акцизних управлінь в губерніях. Впродовж 1860-х років управителям акцизними зборами передавались переважно розпорядчі повноваження, котрі раніше належали центральному управлінню.

Акцизна реформа підтвердила свою фінансову дохідність ще на початку 60-х років XIX ст. Підвищення прибутків з обігу спиртних напоїв обумовлювалось підвищенням акцизу з спиртних напоїв, аніж зростанням розпиття, і відбувалось переважно в інтересах казначейства, з зростанням патентної плати за торгівлю спиртних напоїв, особливо з дрібних закладів шинкового типу. Зокрема подібні тенденції реалізовувалися на Лівобережній Україні, де патентна плата за торгівлю спиртними напоями, особливо з дрібних закладів шинкового типу була значно вищою ніж в інших регіонах імперії Романових.

Однак, паралельно за цим нормативно-правовим механізмом, враховуючи, що в переважній кількості винокуріння і торгівля спиртними напоями на Лівобережній Україні були дрібними за своїми виробничими потужностями і людськими ресурсами, тому дозволялося отримувати патенти на заклади роздрібною торгівлі терміном на півроку.

Необхідно відмітити, що нормативно-правове регулювання та практика роботи акцизних управлінь змінювалися в бік збільшення адміністративного контролю над принципом вільної роздрібною, розпивної торгівлі спиртними напоями, який був покладений в основу акцизної системи.

Одним з наслідків діяльності акцизних управлінь було збільшення бюджетної наповнюваності, оскільки непрямі податки стягувалися акцизними службовцями з перевиконанням.

В 1885 році після прийняття нового закону, посилювався контроль уряду над винокурінням і виноторгівлею, в якому зокрема враховувалося розширення і ускладнення діяльності акцизного нагляду, і який власне розширив штати губернських і повітових акцизних управлінь зафіксувавши головні зміни в системі акцизного нагляду.

Ще однією важливою складовою діяльності органів акцизного нагляду була організація місцевих установ із нагляду за роздрібною торгівлею спиртними напоями. Зокрема з 1876 року питний дохід в повній мірі належав казначейству, а місцеві громади позбавлялися питного доходу. У контексті взаємовідносин між цими установами загалом службовці акцизного нагляду діяли з позиції казначейства, що зменшувало доходи місцевих бюджетів, які “прив’язали” до субсидій з центрального бюджету, і призводило зокрема до того, що місцеві громади сприяли поширенню безпатентної торгівлі алкоголем. Після видання закону 5 травня 1892 року селянські установи отримували від продавців спиртними напоями виплати за право торгівлі, з одночасним обмеженням розпорядження цими коштами, з метою погашення з цих виплат боргових зобов’язань громад.

Література:

- Блюх, Том I, 1882 – *Блюх И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том I. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>
Блюх, Том II, 1882 – *Блюх И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том II. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>
Блюх, Том III, 1882 – *Блюх И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том III. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>
Блюх, Том IV, 1882 – *Блюх И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том IV. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>

Годунова, 2014а – *Годунова Л.В.* Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Кіровоград, 2014. 237 с. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/7201>

Годунова, 2014б – *Годунова Л.В.* Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії // *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Випуск 44. С.124–130.

Головко, 2005 – *Головко О.М.* Становлення органів акцизного нагляду Російської імперії в українських губерніях та організаційно-правові засади їх податкової діяльності // *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 31. С.322–329. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7839>

Гредингер, 1897 – *Гредингер М.О.* Основы питейной монополии в России. Перновъ, 1897. 137 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/790844#>

ДАСО – Державний архів Сумської області.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області.

Жолобова, 2015 – *Жолобова Г.А.* Частная торговля в условиях российской модернизации 1881–1913 гг.: механизм правового регулирования отраслей: Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 2015. 596 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/836888>

Исторический очерк, 1893 – *Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике*. СПб., 1893. 462 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/699211>

Казенная продажа вина, 1900 – *Казенная продажа вина. Издание главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей. С.-Петербург, 1900*. URL: <https://www.library6.com/books/721804.pdf>

Локоть, 1908 – *Локоть Т.В.* Бюджетная и податная политика России. М., 1908. 240 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/444490>

Соловьев, 2003 – *Соловьев Я.В.* Министерство финансов Российской империи в 1858–1903 гг.: устройство и функционирование: Диссертация на соискание степени к.и.н. М., 2003. 393с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/553218>

Степанова, 2019 – *Степанова О.В.* Економічна політика Російської імперії як фактор розвитку промислового винокуріння в Україні в першій половині XIX століття // *Література та культура Полісся*. №94. Серія “Історичні науки” №11. 2019. С. 112-119. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/1138>

Чинчик, 2016 – *Чинчик А.А.* Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Львів, 2016. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/5618/4/5618.pdf>

Шванебах, 1903 – *Шванебах П.Х.* Наше податное дело. СПб., 1903. 403 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/925687>

References:

Blioh, Tom I, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom I. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume I]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Blioh, Tom II, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom II. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume II]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Blioh, Tom III, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom III. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume III]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Blioh, Tom IV, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom IV. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume IV]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Ghodunova, 2014a – *Hodunova L.V.* Ukrainski zemli v podatkovii politytsi Rosii (18 – pochatok 20 st. [Ukrainian lands in Russia’s tax policy (the 18th – beginning of the 20th century)] (*Candidate’s thesis*). Kirovohrad, 2014. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/7201> [in Ukrainian].

Ghodunova, 2014b – *Hodunova L.V.* Vysvitlennia problem diialnosti aktsyzykh upravlin u systemi imperskykh orhaniv podatkovoho kontroliu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. v yuvileinykh vydanniakh Ministerstva finansiv Rosiiskoi imperii [The visibility of the problems of the efficiency of excise administrations in the systems of imperial bodies of taxcontrol in the late 19th – early 20th centuries in the anniversary editions of the Ministry of Finance of the Russian Empire] // *Etnichna istoria narodiv Yevropy–Ethnic history of the peoples of Europe*. 2014. №44. S.124–130. [in Ukrainian].

Gholovko, 2005 – *Holovko O.M.* Stanovlennia orhaniv aktsyzyhoho nahliadu Rosiiskoi imperii v ukrainskykh huberniakh ta orhanizatsiiono-pravovi zasady yikh podatkovoi dialnosti [Formation of bodies of excise supervision of the Russian Empire in the Ukrainian provinces and organizational and legal bases of their tax activity] // *Visnyk Natsionalnoho universytetu vntrishnikh sprav – Bulletin of the National University of Internal Affairs*. 2005. № 31, S. 322–329. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7839> [in Ukrainian].

Gredinger, 1897 – *Gredinger M.O.* Osnovy piteynoy monopolii v Rossii [Basics of the drinking monopoly in Russia]. Pernov, 1897. URL: <https://www.library6.com/3596/item/790844#> [in Russian].

ДАСО – Derzhavnyj arkhiv Sumsjkoji oblasti [State Archive of Sumy Region].

ДАКХО – Derzhavnyj arkhiv Kharkivsjkoji oblasti [State Archive of Kharkiv Region].

ДАЧО – Derzhavnyj arkhiv Chernihivsjkoji oblasti [State Archives of Chernihiv Region].

Zholobova, 2015 – *Zholobova G.A.* Chastnaya trgovlya v usloviakh rossiyskoy modernizatsii (1881–1913 gg.): mehanizm pravovogo regulirovaniya otrasley [Private trade in the context of Russian modernization (1881–1913 year): mechanism of legal regulation of industries]. (*Doctor's thesis*). Moskva, 2015. URL: <https://www.library6.com/3596/item/836888> [in Russian].

Istoricheskiy ocherk, 1893 – Istoricheskiy ocherk oblozheniya torgovli i promyislov v Rossii s prilozheniem materialov po torgovo-promyshlennoy statistike. [Historical sketch of the taxation of trade and crafts in Russia, with the attachment of materials on trade and industrial statistics]. Sankt-Peterburg, 1893. URL: <https://www.library6.com/3596/item/699211> [in Russian].

Kazennaya prodazha vina, 1900 – Kazyonnaya prodazha vina. [State sale of wine]. Sankt-Peterburg, 1900. URL: <https://www.library6.com/books/721804.pdf> [in Russian].

Lokot, 1908 – *Lokot T.V.* Byudzhetnaya i podatnaya politika Rossii. [State sale of wine]. Moskva, 1908. URL: <https://www.library6.com/3596/item/444490> [in Russian].

Solovev, 2003 – *Solovev Y.V.* Ministerstvo finansov Rossiyskoy imperii (1858–1903 gg.): ustroystvo i funktsionirovanie [Ministry of Finance of the Russian Empire (1858–1903 years): of structure and functioning] (*Candidate's thesis*). Moskva, 2003. URL: <https://www.library6.com/3596/item/553218> [in Russian].

Stepanova, 2019 – *Stepanova, O.V.* Ekonomichna polityka Rosiiskoi imperii yak factor rozvytku promyslovoho vynokurinnia v Ukraini v pershii polovyni XIX stolittia [Economic policy of the Russian Empire as a factor in the development of industrial distilling in Ukraine in the first half of the 19th century] // *Literatura ta kul'tura Polissya, Seriya "Istorychni nauky"* – Literature and culture of Polissya. Series of "Historical sciences". 2019 №94, S. 112–119. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/1138> [in Ukrainian].

Chynchyk, 2016 – *Chynchyk A.A.* Rozvytok doktryny opodatkuvaniia v ukrainskii ekonomichnii dumtsi (druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Development of the doctrine of taxation in the Ukrainian economic thought (of the second half 19th – of the beginning 20th century)] (*Candidate's thesis*). Lviv, 2016. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/5618/4/5618.pdf> [in Ukrainian].

Shvanebah, 1903 – *Shvanebakh P.H.* Nashe podatnoe delo [Our tax business]. Sankt-Peterburg, 1903. URL: <https://www.library6.com/3596/item/925687> [in Russian].

Отримано 15.08.2021